

**TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGI CHEGARALARIDA
AFG'ONISTON BILAN TRANSCHEGARAVIY ALOQALAR VA AHOLI
HARAKATI: XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA**

Mirzayev G'iyosiddin Ismoilovich

mirzayevgiyosiddin714@gmail.com

Samarqand Viloyati Kattaqo'rg'on tumani 9-sonli

maktabida tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya; Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston general-gubernatorligi hududlari bilan Afg'oniston o'rtasidagi transchegaraviy aloqalar, aholi harakati, savdo-iqtisodiy munosabatlar hamda etnik jarayonlar tahlil qilinadi. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda siyosiy hukmronlikni o'rnatishi natijasida mintaqada yangi ma'muriy-hududiy chegaralar shakllangan bo'lsa-da, tarixan tarkib topgan savdo yo'llari, qarindoshlik munosabatlari va etnik aloqalar o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Ayniqsa, Surxon vohasi va Shimoliy Afg'oniston o'rtasidagi tarixiy aloqalar, Afg'onistonning O'rta Osiyo hududlari bilan iqtisodiy munosabatlari hamda Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi geosiyosiy raqobatning chegaraoldi jarayonlariga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda siyosiy chegara va tarixiy-etnik makon o'rtasidagi farq masalasiga alohida e'tibor qaratilib, aholining harakati faqat migratsiya hodisasi emas, balki savdo, qarindoshlik, etnik yaqinlik va ijtimoiy integratsiya jarayonlari bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: Turkiston general-gubernatorligi, Afg'oniston, Rossiya imperiyasi, chegara, transchegaraviy aloqalar, migratsiya, aholi harakati, savdo, etnik jarayonlar, Surxon vohasi, Buxoro amirligi, "Buyuk o'yin".

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda siyosiy-harbiy mavqei kuchayishi mintaqadagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi natijasida O'rta Osiyoning katta qismi Rossiya imperiyasining ma'muriy-siyosiy tizimiga kiritildi. Bu jarayon mavjud hududiy munosabatlarning o'zgarishi bilan bir qatorda, aholi harakati va tarixiy-etnik aloqalarning yangi sharoitda rivojlanishiga ham olib keldi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida O'rta Osiyo aholisining etnik tarkibi va etnografik tasnifini aniqlash masalasi Rossiya imperiyasi ma'muriy amaliyotida ham, ilmiy tadqiqotlarda ham muhim o'rin egalladi. Farg'ona vodiysi misolida etnik guruhlar,

ularning joylashuvi va o'zaro munosabatlari murakkab tarixiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan.[1-226 b.] Bu davrda siyosiy chegaralar bilan tarixiy-etnik makon o'rtasidagi tafovut ayniqsa yaqqol namoyon bo'ldi. Chunki yangi ma'muriy chegaralar ilgari mavjud bo'lgan qarindoshlik, savdo va etnik aloqalarni birdaniga to'xtata olmadi. Shu jihatdan Turkiston general-gubernatorligining janubiy hududlari va Afg'oniston o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Turkiston general-gubernatorligi chegaralarining shakllanishi

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda hukmronlikni o'rnatishi natijasida mintaqada yangi ma'muriy-hududiy tizim vujudga keldi. Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritilgan hududlarda Rossiya imperiyasining boshqaruv tartiblari joriy etilib, chegaralarni nazorat qilish masalasiga katta e'tibor qaratildi. Biroq siyosiy va ma'muriy chegaralarning belgilanishi tarixan shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni butunlay uzib qo'ymadi. Aholining harakatlanishi, savdo-sotiq, qarindoshlik va etnik munosabatlar yangi siyosiy sharoitga moslashgan holda davom etdi. Farg'ona vodiysi misolida ham XIX asr oxiri – XX asr boshlarida etnik jarayonlarning murakkab va ko'p qatlamli xarakterga ega bo'lgani ko'rinadi.[2- 223 b.] Turkiston general-gubernatorligi hududlaridagi shaharlar ham ushbu jarayonlarda muhim o'rin tutgan. Xususan, Marg'ilonning qadimdan shakllangan savdo va hunarmandchilik aloqalari uni mintaqalararo iqtisodiy munosabatlarning muhim markazlaridan biriga aylantirgan.[3— 470 b.] Samarqand esa tarixiy davrlar davomida turli hududlar o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarni bog'lab turuvchi yirik markaz sifatida faoliyat ko'rsatgan.[4— 127 b.]

Afg'oniston bilan iqtisodiy aloqalar; Rossiya imperiyasi hukmronligi o'rnatilgach, Turkiston hududlarining Afg'oniston bilan siyosiy chegaralari ancha aniq tus oldi. Shunga qaramay, iqtisodiy aloqalar to'liq to'xtamadi. Aksincha, XIX asr oxiriga oid statistik ma'lumotlar Afg'oniston va Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi hududlari o'rtasida savdo aloqalari sezilarli darajada davom etganini ko'rsatadi. 1898-yilga oid bojxona ma'lumotlarida Afg'onistondan 4 million 977 ming rubl qiymatidagi tovar keltirilgani, qarama-qarshi yo'nalishda esa 4 million 742 ming rubl qiymatidagi mahsulot chiqarilgani qayd etiladi. Ikki ko'rsatkich o'rtasidagi farq 235 ming rublni tashkil etgan. Bu raqamlar ikki yo'nalishdagi savdo hajmlarining bir-biriga nisbatan yaqin bo'lganini ko'rsatadi. Savdo tarkibida choy, paxta, jun, quruq mevalar, to'qimachilik mahsulotlari, shakar, sholi va rang beruvchi mahsulotlar mavjud bo'lgan. Bunday tovarlarning aylanishi Afg'oniston va O'rta Osiyo hududlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning faqat mahalliy ehtiyojlar bilan cheklanmaganini ko'rsatadi. Afg'onistonning savdo aloqalari Kaspiyorti viloyati bilangina cheklanib qolmagan. Samarqand va Sirdaryo viloyatlari bilan ham turli iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lgan. Shu sababli XIX asr

oxirida Afg'oniston aholisining O'rta Osiyodagi faoliyatini faqat siyosiy migratsiya bilan bog'lash tarixiy jarayonning iqtisodiy jihatini yetarli darajada ochib bermaydi. O'rta Osiyodagi savdo munosabatlarining tarixiy rivojlanishida ayrim shaharlarning vositachilik va ishlab chiqarish markazi sifatidagi o'rni ham katta bo'lgan. Marg'ilon va Samarqandga bag'ishlangan ilmiy materiallarda ushbu shaharlarning mintaqaviy savdo-madaniy aloqalardagi o'rni alohida qayd etiladi.[5— 276 b.][6— 56 b.] **Afg'oniston va O'rta Osiyo o'rtasidagi etnik aloqalar;** Afg'oniston va O'rta Osiyo o'rtasidagi munosabatlarda etnik omil ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, Shimoliy Afg'onistonda yashovchi o'zbeklar bilan O'rta Osiyo aholisi o'rtasidagi tarixiy, qarindoshlik va madaniy aloqalar siyosiy chegaralarning shakllanishidan oldin ham mavjud bo'lgan. Afg'onistonlik o'zbeklarning tarixiy joylashuvi, etnik tarkibi va O'rta Osiyo xalqlari bilan aloqalari bu jarayonning muhim jihatlaridan biridir.[7–351.b] Shu sababli Afg'oniston–Turkiston chegarasidagi aholi harakatlarini o'rganishda faqat siyosiy chegaralar emas, balki tarixiy-etnik makon ham hisobga olinishi lozim. Surxon vohasi bu jihatdan alohida ahamiyatga ega. Hududning Afg'onistonning shimoliy viloyatlariga geografik yaqinligi aholining iqtisodiy va ijtimoiy aloqalariga ta'sir ko'rsatgan. Surxondaryo etnografiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda vohaning aholisi, etnik tarkibi va tarixiy-madaniy aloqalariga oid muhim ma'lumotlar keltiriladi.[8— 160 b.] Bunday aloqalar siyosiy chegaralarning o'rnatilishi bilan butunlay yo'qolmagan. Aksincha, ular yangi siyosiy sharoitda boshqa shakllarda davom etgan.

“Buyuk o'yin” va Afg'onistonning geosiyosiy mavqei; XIX asrdagi O'rta Osiyo–Afg'oniston munosabatlarini Rossiya imperiyasi va Buyuk Britaniya o'rtasidagi geosiyosiy raqobatdan ajratib o'rganish qiyin. Rossiyaning O'rta Osiyo tomon siljishi va Britaniyaning Hindistondagi manfaatlari Afg'onistonning strategik ahamiyatini yanada oshirdi. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi siyosiy mavqei kuchayishi natijasida Buxoro amirligi va Xiva xonligining tashqi siyosiy imkoniyatlari ham qisqara bordi. Natijada ularning Afg'oniston bilan avvaldan shakllangan munosabatlari yangi siyosiy vaziyatga moslashdi. Afg'onistonning O'rta Osiyo bilan aloqalarida savdo bilan bir qatorda siyosiy omillar ham muhim bo'lgan. Buxoro hududida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning ayrim ko'rinishlari, jumladan, qul savdosi kabi hodisalar ham Afg'oniston va unga tutash hududlar bilan munosabatlar kontekstida namoyon bo'lgan.[9— 272 b] XIX asr davomida ingliz-afg'on urushlari va Rossiyaning mintaqadagi harbiy-siyosiy faolligi Afg'onistonni ikki imperiya manfaatlari kesishgan strategik hududga aylantirdi. Shu sharoitda Turkiston hududlarining janubiy chegaralari nafaqat ma'muriy, balki harbiy-strategik ahamiyat ham kasb etdi. **Chegaraoldi hududlarda ijtimoiy jarayonlar;** Turkiston general-gubernatorligi va Afg'oniston o'rtasidagi chegaralarning shakllanishi aholining kundalik hayotiga ham ta'sir ko'rsatgan. Chegara nazoratining kuchayishi savdo yo'llari, aholi harakati va xo'jalik aloqalarini tartibga solishni talab qilgan. Bu jarayonni o'rganishda tarixiy konferensiya

materiallarida chop etilgan tadqiqotlar ham muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston tarixining dolzarb masalalariga bag'ishlangan ilmiy anjuman materiallarida mamlakat hududidagi siyosiy, ijtimoiy va etnik jarayonlarga oid turli tadqiqotlar jamlangan.[10] Keyingi yillarda yosh tadqiqotchilar tomonidan nashr etilgan ilmiy materiallarda ham O'rta Osiyoning XIX–XX asrlardagi tarixiy jarayonlari turli nuqtayi nazardan o'rganilgan. Etnik jarayonlarni o'rganishda manbalarni bir tomonlama talqin qilmaslik muhimdir. Chunki Rossiya imperiyasi ma'muriyati tomonidan tuzilgan statistik va tavsifiy materiallar ko'pincha o'sha davrning boshqaruv ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan. Shu sababli etnik tarkib, aholi soni va migratsiya haqidagi ma'lumotlarni boshqa tarixiy va etnografik manbalar bilan qiyoslash zarur. **Migratsiyaga kompleks yondashuv** XVIII–XX asr boshlarida Afg'oniston va O'rta Osiyo o'rtasidagi aholi harakatlarini yagona sabab bilan izohlash mumkin emas. Savdo-iqtisodiy omillar bilan bir qatorda, siyosiy ziddiyatlar, harbiy to'qnashuvlar, qarindoshlik aloqalari, etnik yaqinlik va ijtimoiy omillar ham aholining harakatlanishiga ta'sir ko'rsatgan. Afg'oniston bilan chegaradosh hududlarda aholining harakati ko'pincha iqtisodiy manfaat va qarindoshlik munosabatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, Surxon vohasi va Shimoliy Afg'oniston misolida geografik yaqinlik bilan etnik va madaniy aloqalarning bir-birini to'ldirib turganini ko'rish mumkin.[11]Farg'ona vodiysi misolida ham etnik guruhlarining joylashuvi va o'zaro munosabatlari siyosiy chegaralardan ko'ra murakkabroq ijtimoiy jarayonlar bilan belgilangani ko'rinadi.[7-358.b] Bu holat Turkiston general-gubernatorligi hududlaridagi aholi harakatini o'rganishda ham muhim metodologik xulosa beradi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab imperiyalararo geosiyosiy raqobat mavjud jarayonlarga yangi siyosiy mazmun berdi. Biroq siyosiy omilni iqtisodiy va etnik omillardan ajratib o'rganish biryoqlama natijaga olib kelishi mumkin. Shu sababli "afg'onlarning O'rta Osiyoga ko'chib kelishi" jarayonini faqat migratsiya modeli asosida emas, balki **transchegaraviy harakat, savdo tarmoqlari, etnik makon va ijtimoiy integratsiya** jarayonlarining o'zaro bog'liqligi sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1] Abashin S. N. *Naselenie Ferganskoy doliny. K stanovleniyu etnograficheskoy nomenklatury v kontse XIX – nachale XX veka.* – Rossiya: Akademiya nauk, 2004.
- [2] *Marg'ilon shahrining jahon sivilizatsiyasi tarixidagi o'rni.* Marg'ilon shahrining 2000 yillik yubileyiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. – Toshkent–Marg'ilon: Fan, 2007.
- [3] *Samarqand shahrining umumbashariy-madaniy taraqqiyot tarixida tutgan o'rni.* Samarqand shahrining 2750 yillik yubileyiga bag'ishlangan xalqaro simpozium materiallari. – Toshkent–Samarqand: Fan, 2007..
- [4] Nazarov N. *Afg'onistonlik o'zbeklar.* – Toshkent, 2011.

- [5] Tursunov S., Pardayev T., Qurbonov A., Tursunov N. *O'zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi*. – Toshkent, 2006..
- [6] Fayziyev T. *Buxoro xonligida qul savdosi*. – Toshkent: O'zbekiston, 1970. [7] *O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari: asosiy yo'nalishlari va yondashuvlar*. Respublika yosh olimlarining birinchi ilmiy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2009.
- [8] *O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida*. Yosh olimlar konferensiyasi materiallari. – Samarqand, 2010. [9] *O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida*. Respublika yosh olimlar konferensiyasi materiallari. – Samarqand, 2013. [10] Alimova D. A., Ashirov A. A. (mas'ul muharrirlar). *O'rta Osiyo xalqlarining etnik tarixi va mintaqada yuz bergan etnik jarayonlarning manbalarda aks etishi*.